

"Uanset Rang, Stand eller Kiøn"?

Om konstitueringen af folk og elite gennem naturhistorien i 1700-tallets sidste halvdel.

Signe Mellempgaard

Institut for Arkæologi og Etnologi

Vandkunsten 5

DK-1467 København

signem@hum.ku.dk

Abstract

The 18th century was the age of Enlightenment. Through the many endeavours to enlighten a broader public in the later part of the century, the subject popular culture was brought up, as this was the assumed recipient of these efforts. At the same time the people meant the primary producers implied in the economic and agronomist debate of the period which envisaged rural life as a healthy, strong and natural way of life. The people thus represented an object of education as well as a particular, desirable way of life. Through natural history, too – a science very popular in the period – popular culture as opposed to elite culture was constructed. On the one hand, the broader public was seen as essential for the evolution of natural science – in order to collect natural objects, pay for lectures, visit collections and gardens and as readers to the many books in natural history of the time. On the other hand, not every body could count as 'lovers of natural science' and would therefore become objects for a popularising literature, which constructed popular culture as composed by likely superstitious, but also possibly interested, reasonable and sensitive persons – though people of very special circumstances, needs, and wishes. Natural history, like other endeavours to enlighten, thus promoted a construction of the categories 'popular culture' and 'elite culture'.

Nøkkelord:

*populærvidenskab
folk og elite
naturhistorie
oplysning*

1700-tallet karakteriseres ofte som Oplysningstiden, og med den fulgte især i sidste halvdel af århundredet mange bestræbelser på at give et bredt publikum ret viden om tingenes tilstand via oplysende litteratur, selskaber, præmieringer, skoleordninger og en række andre tiltag. Derfor står oplysningsbestæbelserne helt centralt i århundredet, hvis man anskuer det under synsvinklen folk-elite.

Oplysningstidens tro på rationaliteten og videns transformerende kraft placerede naturvidenskaben centralt, og derunder ikke mindst naturhistorien (især botanikken, som blev paradigmatisk for andre videnskaber i en tid, hvor klassifikationen regnedes for væsentligt videnskabeligt middel og mål). Naturhistorien tilskrev man mangfoldigt gode egenskaber både af praktisk og mere

etisk-religiøs art. Man regnede som en selvfølge med, at en forbedret viden om naturens verden ville virke fremmende for landets økonomi og landbrugsdrift. Naturhistorien måtte derfor være en patriotisk beskæftigelse. Samtidig mente man, at studiet af naturens verden ville give større viden om og forståelse for Guds skaberværk og i det hele taget ville kunne virke moralsk forædlende.

Der var da også i 1700-tallets Danmark-Norge en stor naturhistorisk interesse. Den ytrede sig i et væld af naturhistoriske udgivelser lige fra småhæfter til bindstærke værker, i afholdelse af forelæsninger i og udenfor de lærde institutioner og i etableringen af en meget lang række private og offentlige samlinger af genstande fra naturens riger: mineraler, konkylies, zoologiske og anatomiske præparater, tørrede planter osv. Disse værker, forelæsninger, samlinger mm. var udtryk både for et ønske om naturhistorisk vidensudvikling og denne videns formidling til et bredere publikum. I naturhistorien konstrueredes (læg)folk således både som (mulige) bidragsydere til den naturhistoriske viden og som modtagere af viden formidlet til dem. Derigennem var naturhistorien både med til at modvirke en skelnen mellem elite (eksperter) og (læg)folk og til at konstituere de to kategorier.

I denne artikel vil jeg med udgangspunkt i naturhistorien se nærmere på, hvordan konstruktionen af kategorierne folk og elite og forholdet mellem dem foregik i slutningen af 1700-årene. For at komme dette nærmere vil jeg indledningsvis se på, hvordan 'folk' kunne bringes på bane i denne periode. Jeg vil så se nærmere på forholdet mellem folk og elite – ekspert og publikum – i forbindelse med praksisser i produktionen af naturhistorisk viden og til slut se på formidlingen af denne viden til et bredere publikum og diskutere, hvordan konstruktionen af modtagerne fandt sted.

Opd(r)agelsen af folket

Når man ser 1700-tallet og da især slutningen af århundredet i perspektivet folk-elite, træder to ting i forgrunden. For det første, at oplysningstidens tro på oplysning og rationalitet også indebar en forestilling om, at viden formidlet til det brede folk ville forbedre deres verden. Helt parallelt til den vægt, samtiden lagde på pædagogikken som et middel i den generationsvise sociale, økonomiske og moralske forbedring, blev det af største vigtighed at få både landalmuen og bybefolkningen i tale for at øge deres indsigt. Slutningen af 1700-tallet var fuld af bestræbelser på at give almuen ret viden – om jordbrug, havedyrkning, husdyrenes røgt, den rigtige anvendelse af tiden, det rigtige forhold til krop og sundhed, den rigtige børneopdragelse. I løbet af 1700-tallet, og ikke mindst som effekt af opblomstringen af den landøkonomiske debat efter midten af århundredet, træder landalmuen derfor frem som den på én gang største del af befolkningen og en af de vigtigste. Den er i en fysiokratisk og populationistisk begrebsverden den produktive enhed af primære producenter, som frembringer landets egentlige rigdom – det er netop tilknytningen til naturens ressourcer, der placerer bønderne centralt. Derfor er de også så vigtige at give den rette indstilling.

Naturhistorien måtte også blive led heri, for som nævnt regnede man dels med, at den havde oplagte fysiske fordele (kunne danne grundlag for en ny og forbedret drift, en fornuftigere omgang med egen sundhed osv.), dels at den havde en moralsk opdragende funktion, idet den belærte mennesket om den fornuftige og guddommelige indretning af naturens verden og dermed befordrede en dyb glædesfølelse, eftertænksomhed og følsomhed.

For det andet, så betød slutningen af 1700-tallet også opdagelsen af folket. Det

ligger allerede i, at man så almuen som en af landets væsentligste ressourcer, men det betød også, at landlivet nu kunne stå som et mønster for et sundere, stærkere, nyttigere liv – repræsenterende livet tæt på den naturlige tilstand. Ud fra både oprindeligheds- og naturlighedstankens, kameralismens og fysiokratiens argumenter måtte livet, som det levedes på landet, se fysisk og moralsk sundere ud. Folket træder derfor også frem som en særlig kulturform, forbundet på særlig vis med historien og naturen. I sin nu klassiske bog *Popular Culture in Early Modern Europe* (1978) har den engelske kulturhistoriker Peter Burke forklaret, hvordan opdagelsen af folket blev muliggjort af, at eliten i perioden 1500–1800 havde trukket sig tilbage fra folket og dets fester, tro, skikke og traditioner og dannet en egentlig elitær kultur. Eliten var dermed kommet i en situation, så den nu kunne genopdage – og dyrke – folket og det folkelige som en eksotisk, urgammel og oprindelig kultur. Folket kunne nu – ud over at være fysiokratiens patriotiske kornproducerende bønder – i et herder-grimmsk lys også ses som bærere af en særegen og national kultur. Det vil sige, at der ved siden af opdragelsessynspunktet så småt opstår en opmærksomhed mod det folkelige som andet end blot modtagere eller fjender af oplysningen.

Det hører således til historiens ironi, at opdagelsen af den brede befolkning og forsøget på at gøre den til nyttigere og lykkeligere mennesker er gået hånd i hånd med opdagelsen af den særegne, 'urfolkelige' og næsten naturbundne nationale kultur og dermed også med ønsket om at bevare den således. Begge forståelser – rationalismen og romantikken – lever i øvrigt videre som ramme for vores forståelse af de samfundsinterne kulturforskelle.

Opdragelses- og opdagelsessynspunktet – rationalismen og romantikken – står i

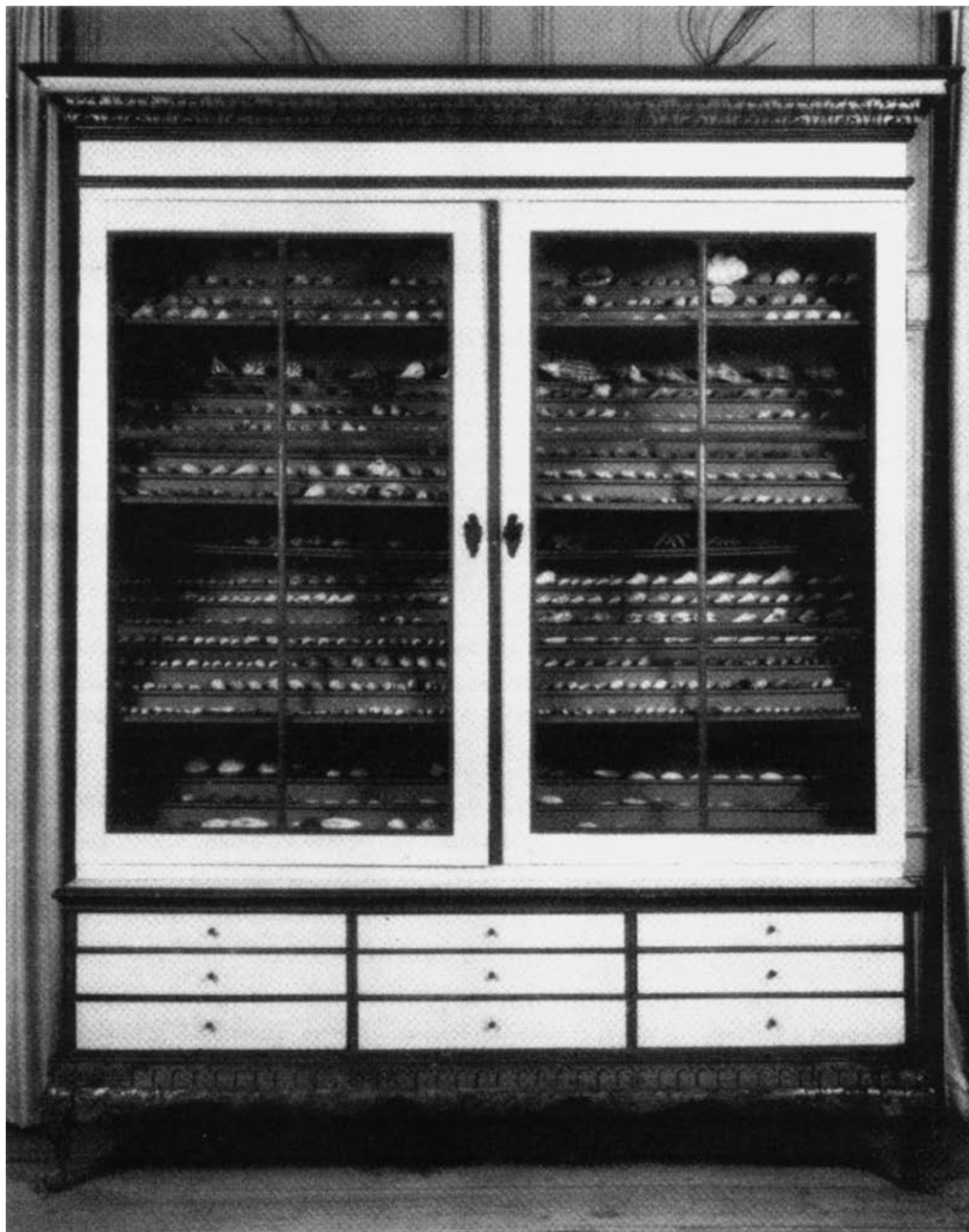
nogen grad i modsætning til hinanden: den ene har mål i forandringen af almuekulturen, fordi den for meget præges af slendrian, gamle traditioner, overtro, ineffektivitet, glædesløshed og ufrihed. Den anden derimod vil bevare de folkelige traditioner og folkets iboende værdifulde egenskaber. Men de to opfattelser er også beslægtede: opdragelsessynspunktet indebærer som nævnt en opdagelse af folkets værdifulde egenskaber. Også oplysnerne var bekymrede, når bønderne forekom dem ikke at være bønder nok – så blev de nemlig eksempelvis syge (sundhedsoplysningen) eller for dyre og upatriotiske (luksusforordningerne). Bønderne skulle helst vedblive at være bønder, men nyttigere og lykkeligere sådanne. Ligeså fordrer opdagelsen af folket (den tidlige romantik) en opdragelse af dette til fortsat at repræsentere det folkelige og værne om egne værdifulde karaktertræk.

Fælles for de to er også, at de grundlæggende hviler på en dikotomisk opfattelse af folk og elite: at folk og elite så at sige står over for hinanden som to forskellige og adskilte kulturer. Netop det er en væsentlig arv fra 1700-tallet, videreudviklet i 18- og 1900-tallet og stadig bearbejdet af kulturforskningen.

Læg og lærd producerer videnskabelig viden?

Oplysningssynspunktet har ikke mindst levet videre i naturvidenskaben og videnskabshistorien. I skildringer af naturvidenskabens historiske udvikling bliver viden fremstillet som selvforklarende – det er blot selve objektets genspejling i forstanden – mens omvendt uvidenhed og fejlagtig viden i almindelighed ses som konsekvens af samfundet eller kulturen. Det er overtro og fordomme hos befolkningen, som modvirker videnskabens vækst. Videnskabs-

Det var i skabe som disse, de naturhistorisk interesserede samlere i det sene 1700-tal kunne ordne og udstille deres naturalier. Størrelsen af både skab og samling kunne naturligvis variere meget. Her er det Lensgreve Schulins konkylieskab fra 1762 (fra bogen Konkylien og Mennesket red. af V. Woldbye og B. von Meyenburg)

historien må dermed se sig selv som en elittens historie, og den brede befolkning, ja, samfundet i det hele taget, bliver implicit forstået som noget, der virker begrænsende i kraft af de vildfarelser og den overtro, det beherskes af. Folket bliver først og fremmest det, som gradvist må opdrages og

oplyses; som altid har tendens til at være bagud, næsten *mod* udviklingen.

Den videnskabshistoriske litteratur, der beskæftiger sig med den store naturhistoriske interesse i slutningen af 1700-tallet, iagttager den fra to synsvinkler. På den ene side fremhæves de særlige samlinger, betyd-

ningsfulde opdagelser, store naturhistoriske værker osv., som lever videre i vor tids videnskab. 1700-tallet bliver således begyndelsen til vor egen tid. På den anden side ses sen-1700-tallets naturhistoriske interesse som et modelune, der greb om sig og også nåede ikke-videnskabsfolk. Litteraturen gør det således til at spørgsmål om 'mode', 'manier', 'fads' eller 'crazes'¹. Karakteristisk er det, at mens de naturaliesamlere, som en senere tid har regnet for 'ægte' videnskabsfolk, tolkes med førstnævnte model (som forløbere for vor tids viden), så bliver alle andre, og især de mindre samlere, tolket med den sidste (samleriet som modedille, amatørisme og diletterteri).

Denne opdeling i en slags pseudovidenskab (lægfolks) og ægte (lærdes) videnskab holder dog næppe for 1700-tallet. Naturhistorien i København var i de sidste årtier af 1700-tallet økonomisk afhængig af et publikum til at købe de udbredte naturhistoriske værker, til at finansiere forelæsninger eller som medlemmer i selskaber. Videnskaben blev overhovedet til noget, fordi der var et publikum – ganske vist et uheldigt valgt ord, for 'naturelkerne' gik lang mere aktivt ind i det end blot at modtage. For at kvalificere sig til betegnelsen 'naturelsker' ser det ikke ud til at stort andet krævedes end en oprigtig interesse for samling og naturhistorisk vidensproduktion.

I denne tid før professionaliseringen tænkte man sig da også, at mange ville bidrage til vidensopbygningen. I den naturhistoriske litteratur inviteres alle således til at være med i vidensproduktionen – f.eks. vil H.S. Holten (1800) sætte alle i stand til at "kunde sammenligne og forbedre Beskrivelserne efter Naturen, forøge Fortegnelsen [dvs. medvirke i den klassifikation, som stod helt centralt i tidens naturhistorie] og meddele Almeenheden sine Iagttagelser i et bestemt, for læg og lær

forstaaeligt Sprog" (upag. indledning). Det kræver ganske vist, at visse fagudtryk forklares 'i Modersmaalet'. Alle skal altså helst være med – omend i rette sprog. Christopher Hammer, som i 1794 ville sætte gang i oprettelsen af et norsk naturaliekammer, forestillede sig da også, at fiskerne på kysten kunne indlevere sødyr, muslinger og tang, slagtere og jordemødre indsende vanskabninger af dyr og mennesker, og alle indbyggere i Akershus Stift medvirke ved at indsende mineraler og jordarter.

Eftertiden har ganske vist gjort bestemte personer ansvarlige for naturhistoriske opdagelser som stort set ses som producerede i et tomrum. Men der var mange mennesker og mange ting involveret i udviklingen af videnskabelig viden: økonomiske ressourcer, interesserede tilhørere, små og store naturaliesamlinger, mæcener, instrumenter, præparatorer og fugleudstoppere, naturaliehandlere, udflugtsdeltagere, indsamlere i ind- og udland, botaniske haver og gartnere. Der var ikke på den ene side viden, objektivitet og videnskabsfolk, på den anden side ulærde, tro og subjektivitet, men snarere et netværk af videnskabelige udsagn, samlinger, observationer, instrumenter og ressourcer (jf. Latour 1987).

1700-tallets naturhistorisk interesserede var klar over situationen og skelnede mindre mellem professionelle og ikke-professionelle end mellem 'naturelskere' og dem, hvis interesse burde vækkes. Litteraturen retter sig da heller ikke mod en gruppe af professionelle, men mod en interesse ret offentlig i det hele taget. Man mødes i 1700-talslitteraturen gang på gang af pointeringen af, at så mange som muligt bør bidrage til vidensopbygningen, dels fordi så mange som muligt skulle forædles gennem den, dels fordi dens vækst og udvikling var betinget af, at så mange men-

nesker som muligt bidrog med så meget som muligt. 1700-tallet regnedes endog naturhistorien for en særlig egalitær viden-skab, idet naturen jo lå åben, tilgængelig for alle, samtidig med at medvirken af mange var nødvendig (Drouin & Bensaude-Vincent 1997).

Naturhistorie-Selskabet i København kan tjene som eksempel på, hvordan videnskabens yndere søgte at mobilisere folk over en bred front. Selskabet blev til på initiativ især af lægen og veterinæren P.C. Abildgaard, som i sit indbydelsesskrift til selskabet udtrykte ønske om at få indsamlet så megen viden som muligt, fordi naturhistorie er grunden til forbedringen af agerbruget, håndværk mm., samtidig med at naturen viser mønstre på orden og skønhed, virksomhed uden trældom, sparsomhed midt i overflødighed, fuldkommenhed i talløs mangfoldighed. Naturhistorien indpoder dermed en lyst til orden i den menneskelige sjæl og har dermed en moralsk gavnlig virkning (Abildgaard 1789:5). Derfor vil han gerne, at naturhistorisk kundskab skulle blive udbredt ”i alle Stænder”. Selskabet skal altså dels virke til at samle viden, dels til at formidle den, og det skal være en skole ’baade for de saa kaldte lærde, jeg mener dem, som forstaa de lærde Sprog, og for Ulærde’ (s. 8) – og den måtte derfor være åben og gratis.

Naturhistorie-Selskabet var således fra starten tænkt som en lighedsstræbende institution, og det understreges, at alle kan blive medlemmer. Selskabet, som etableredes 1789–90, havde flere sammenhængende formål (Abildgaard 1789). For det første skulle det afholde forelæsninger over naturlærens enkelte dele – disse forelæsninger skulle være åbne og gratis for alle, medlemmer såvel som ikke-medlemmer. Om vinteren holdtes forelæsninger over dyrelæren (4 timer om ugen og fordoblet om eftermiddagen, så flere

havde lejlighed til at følge dem), mineralogi og kemi, om sommeren over plantelæren med tilhørende ekskursioner en gang om ugen for at botanisere i Københavns omegn. For det andet skulle selskabet oprette en naturaliesamling med genstande fra alle tre naturriger – det skete dels ved gaver fra dansk-norske i ind- og udland, dels ved at selskabet indkøbte genstande. Naturaliesamlingen skulle være åben for alle 2 timer 2 dage ugentlig, selvom det dog varede en tid, inden samlingen var stor nok og ordnet nok til, at den lod sig vise frem. Til naturaliesamlingen hørte også en bogsamling (uundværlig for enhver sådan samling) og haven, hvori man især sammenbragte indenlandske planter. Endelig havde selskabet også til formål at sende unge naturhistorikere på rejser i ’Rigerne’ for at indsamle genstande og viden om naturen de pågældende steder. Der blev sendt folk til Island, Færøerne og Norge, men også til Trankebar og Ostindien (Om Regnskabsvæsenet 1790–98). Man stræbte efter lighed i selskabet (Abildgaard 1789): ”Det er for at vedligeholde Liighed imellem Selskabets Medlemmer vedtaget, at ingen Interessent maae betale mere end ti Rigsdaler aarlig med mindre det er en fyrstelig Person” (så en vis forskel er der alligevel!), og det præciseres igen flere gange, at ”Enhver uden Hensigt til Rang, Stand eller Kiøn, kan uden Votering indgaae i Selskabet”². Det var åbenbart af helt fundamental betydning for bestyrelsen, at ingen skulle føle sig udelukket pga. stands- eller kønsforskelle, hvilket yderligere understøttes af, at såvel forelæsninger (og dermed tilknyttede ekskursioner) som den naturhistoriske samling (med have og bogsamling) også var åbne for ikke-medlemmer. Et ’demokratisk’ forehavende altså.

Også senere udsagn bekræfter dette. ”Neppe var Indbydelsen udkommet... førend Personer af alle Stænder, fra de højeste til de lavere, strømmede til fra alle

Kanter i Landet" (Suhm 1790). Forfatteren Tyge Rothe omtalte i 1791 Naturhistorieselskabet som oprettet med den tanke og vilje, "at Menniskene, der udgiøre Fædrenelands Folket, skulle lære at betragte Naturen" (1791: xxvi). Af selskabets beretninger (Om Regnskabsaaret 1790–98) fremgår at forelæsninger og ekskursioner var velbesøgte – endog "over Forventning". Forelæsninger, ekskursioner og samlinger ser altså ud til at have været 'populære' – hvad vi så ellers skal lægge i dét ord, for det er vanskeligt at sige, hvem publikum udgjordes af. Men hvis selskabets aktiviteter har været så velbesøgte som kilderne antyder, må der have været plads til både 'læge' og 'lærde'. Visse lægfolk var dog at dømme efter kilderne mere direkte involveret i vidensproduktionen. Således modtog selskabet jævnligt gaver fra fx. skibsførere på de danske kolonier. Selskabet havde også engageret et bud, bl.a. til at bære bestyrelsesprotokollen rundt i byen mellem bestyrelsens medlemmer. Han tog seg dog også sig af at lave udstoppede dyr og zoologiske præparater og nød stor anseelse som mine-ralkender. Han udviklede sig efterhånden til mineralhandler og opgav til fordel derfor til sidst sin ansættelse ved Selskabet (Garboe 1959:164f). Kilderne antyder dermed, at mange – læge og lærde – bidrog på forskellig vis, og dermed med A.B. Rothes ord (u.år) "har biederaget til Selskabet [og derfor til] Fædrelandet i Særdeleshed og for Videnskaben i Almindelighed."

Ideen om naturhistorien som en 'demokratisk' videnskab står dog noget i kontrast til Naturhistorieselskabets medlemsliste, som stort set kun frembyder civile og militære embedsmænd, storkøbmænd, grever og baroner (Om Regnskabsvæsenet 1790–98). Det er ganske vist i denne sammenhæng ikke-professionelle, men det er samtidig samfundets elite. Et årligt kontingent

på 10 rdl. var heller ikke for alle og enhver. Noget tyder således på, at selvom ret mange lægfolk var involveret i vidensproduktionen, så eksisterede der dog stadig magtforhold i den – og disse lever videre i kilderne. Alle regnedes nok i stand til at deltage i vidensproduktionen, men ikke på samme måde – og i al fald ikke med samme evne til at kaste glans over Selskabet. Det ser ud til, at selskabet nærmest var splittet mellem sine lighedsbetræbelser og fornemmelsen af forskel (og nødvendigheden af at have standspersoner som garanter). På den ene side afviste selskabet forskelstænkningen, på den anden side så det en fordel i at benytte sig af den. Trods de 'demokratiske' idealer måtte selskabet stadig virke inden for et standssamfunds rammer, og (læg)folk konstrueredes derfor nok som bidragsydere – men der var alligevel forskel.

Naturhistoriens oplysningsskrifter: Eliten fremstiller folket

Ikke alle hørte til naturelskernes kreds. Ikke alle kunne forudsættes at besidde en gyldig og god viden om naturen. Og behovet for at komme ud til disse grupper pressede sig som nævnt på. For mange oplysere i sidste halvdel af 1700-tallet var det væsentligt af økonomiske, sociale og moralske grunde at udbrede ret viden og følsomhed overfor naturen. Derom vidner den lange række af oplysende bøger, som publiceredes mellem ca. 1770 og 1810, rettet til 'menigmand', 'lægfolk', 'almuen' og især deres børn. At titlerne ofte ikke skelner mellem 'børn og lægfolk', 'menigmand og den opvoxende Ungdom' er et tegn på, at børn og lægfolk opfattes som værende så at sige på samme niveau: grupper, der mangler viden, og hvor formidlingen af den rette viden er nødvendig for den rette opdragelse. Når det drejer sig om formidling af viden uden

for naturelskernes (ganske vist tilsyneladende ganske betydelige) kredse, så skete der en mere entydig konstruktion af 'folk': her stod de vidende tilsyneladende over for de (relativt) uvidende; eliten over for folket.

At henvende sig til bestemte grupper betyder også at fremstille disse: henvendelserne må indeholde et billede af modtageren, også selvom dette billede ikke behøver at være aldeles entydigt. I det følgende vil jeg se på, hvordan folket fremstilles – hvilke strategier forfatterne bringer i anvendelse.

En strategi var at udforme oplysningen som en kamp mod den magi og overtro, (man forestiller sig) almuen er så præget af. Et eksempel herpå er Helmuths *Naturlære for menig Mand og den opvoxende Ungdom*, som udkom på dansk i 1796. Bogen er en introduktion til naturlæren (svarende nærmest til vor tids 'fysik'), men ser det først og fremmest som sin opgave at kæmpe imod almuens overtro, som Helmuth ser som en pest for menneskene: "Den forfører dem ikke allene til de urimeligste Vildfarelser; men den forleder dem og til de skammeligste Handlinger. Saavel for Kiøbstæder som Landalmuen er den en ond Kilde til de sørgeligste Følger, hvorved ofte baade deres Liv, Sundhed og Velfærd kan gaae til Grunde" (forfatterens fortale, upag.). Kundskab om naturlæren er for Helmuth den "stærkeste Dæmning", man kan sætte op mod overtroen – og man starter bedst og lettest med børnene (dvs. i skolerne). Dermed vil almuen efterhånden kunne befries fra de lænker, overtroen har lagt den i. Naturlæren har også den fordel, at den befordre landhusholdningen (dvs. landøkonomien) og sundheden. Hele Helmuths værk er bygget op med det formål at imødegå almuens vrangforestillinger – han insisterer således på, at mennesket ikke kan forvandle sig til dyr, at tegn og varsler altid har naturlige forklaringer, og at luftsyn, regnbuer, stjernesked, morild og

tordenvejr bliver til på den naturligste måde. Konsekvenserne af Helmuths indædte modstand mod overtroen er, at han bruger mere plads på at afvise den i alle dens mange afskygninger end til at docere naturlæren. Almuen synes for Helmuth fortrinsvis at være et befolkningslag, der er uhyre forfaldent til overtro, og som først og fremmest påkalder sig opmærksomhed som objekt for oplysning – eller skulle man snarere sige opdragelse? For det er tydeligt, at eliten her gives opgaven at retlede folket, og dét bliver den primære relation, der konstrueres mellem de to samfundsgrupper.

Andre steder er der mindre af den aggressive anti-magiske retorik. Det gælder fx. steder, hvor naturteologiske argumenter er mere dominerende³ og tonen mere præget af ærefrygt over for skabelsens storhed. Der ses naturhistorien som hjælpemiddel til at befæste kristentroen, således i assessor Bärens' *Vejledning til at kiende Gud ved at betragte Naturen* (1798). Denne bogs formål er at bevise, hvordan kun en almægtig Gud har kunnet skabe naturen med dens skønhed, nyttighed og mangfoldighed, alt viist fordelt over hele Jorden. For Bärens kan Jorden ikke tænkes smukkere og frugtbarere. Disse argumenter får ham dog ikke til at nedprioritere anvendelsesperspektivet: gennemgangen af de forskellige dyr og planter skal vise, hvor hensigtsmæssigt de er lagt til rette for menneskets brug af dem: græsset til hø, egetræ til tømmer og svinefoder, byggen til øl osv. Noget tyder dog på, at Bärens' bog mindre er rettet mod almuens børn end mod bedrestillede (præste?)hjem på landet; de to skildrede børn lever i al fald en barndom helliget læringen. Men også andre værker bærer meget lidt præg af den anti-magiske retorik. Büschings *Underviisning i Natur-Historien* er netop rettet mod *dem, som enten kun vide lidt, eller slet intet af den*

(1779), dvs. en målgruppe velnok svarende til Helmuths – men her er kampen mod overtroen erstattet af en ligetil gennemgang af den fysiske verden spændende fra himlen over jorden, luften, metallerne og vandet til de tre naturriger. Generelt er anvendelsesperspektivet det disponerende, således at bogen gennemgår kategorier som foderplanter, lægemidler osv. Også i G.C. Raffs tilsyneladende meget udbredte *Naturhistorie for Børn* (1784), som også anvendtes i almueskolerne (Larsen 1984:42ff), står

anvendelsen af naturgenstandene i centrum. Bogen former sig hovedsagelig som en dialog mellem et barn og forfatteren om naturverdenen med introduktioner til de tre naturriger og deres videre systematisering i klasser og ordener. Der lægges vægt på de enkelte naturgenstandes umiddelbare nytte for barnet: hvordan planterne kan dyrkes i barnets egen lille have osv.

Anvendelsesorienteringen står i det hele taget i centrum i litteraturen rettet til et bredt publikum, det gælder således i

Tavle fra G.C. Raffs *Naturhistorie for Børn*, som tilsyneladende var ret udbredt også i almueskoler mm. For at udnytte pladsen indeholder tavlen illustrationer af mange forskellige medlemmer af plante- og dyreriget. ("1. En Anisplante, 2. En Krage. 3. En Skade...."). I midterfeltet illustreres avlen af silkesommerfuglelarver, her dog ikke ligefrem befolket af almuebørn.

Fredrik Ekkards *Haandbog over almeennyttig Naturkundskab* (1795). Her gør forfatteren indledningsvis opmærksom på, at hans mening har været at ”kiende Natur- og Kunst-Producterne, at jeg efter min ringe Indsigt kunde bedømme, i hvor vidt hvert Folkeslag tager Nytte af Alherrens Gaver”. Bogen, som er en gennemgang af mineral-, vækst- og dyreriget med beskrivelse af planter og dyrs opbygning og de enkelte klasser (græsser, bløddyr osv), afsluttes da også med et register over gavnlighed og skadelighed (opslagsord er fx. ”Pattedyrsskind til Betræk”, ”Lokkemad for Fisk”, ”Løg-æden-de Mus”).

Det er altså et gennemgående træk i disse bøger rettet til menigmand, at anvendelsesspektivet står centralt, hvad langt fra altid er tilfældet med litteraturen til et mere dannet publikum – hvad enten det nu er, fordi man forestiller sig, at man bedre kan fange interessen hos folk flest, hvis de kan se et nytteperspektiv i det, eller det er, fordi man usagt forbinder naturhistorien med en vindskibeligheds- eller arbejds-somhedsfordring, som bliver særlig aktuel, når man henvender sig til landets ’egentlige’ producenter⁴.

Men anvendelsesspektivet er ikke kun en kølig rationalisme. Den kobles også til en følsomhed over for naturen: almuen og dens børn skal lære at tage hensyn til dyrene, glædes over naturens visdom: nyde ”Livets sande Roeskab”, deres tanker og følelser skal vækkes, de skal ledes til slutninger, ”hvilke kunne forædle, styre, opmuntre, lyksaliggjøre Mennisket i hver hans Stilling” (Rothe 1791: xvii). At tilegne sig og organisere ret viden kræver overhovedet en følsom sjæl.

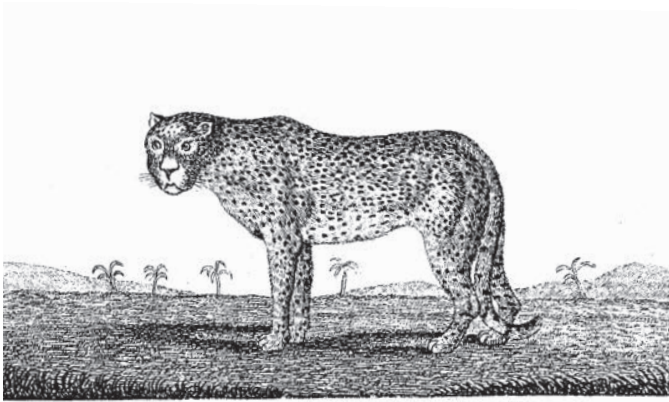
Oplysningen til menigmand er da ikke kun en kamp mod overtroen, og almuen fremstilles i værkerne ikke kun som uhyre forfalden til overtro, men også som mulige

fornuftige, følsomme og interesserede naturiagttagere. Men det er tydeligt, at litteraturen til menigmand oftere benytter sig af religiøse argumenter. Det er helt parallelt til situationen i sundhedsoplysningen, hvor man henvendt til bønderne snarere insisterer på sundheden som en pligt over for Gud end over for det borgerlige samfund, som tilfældet er i litteraturen til et mere dannet publikum (Mellemgaard 1998). Allermest præges den naturhistoriske litteratur til menigmand dog af en orientering mod anvendelse og nytte – og den for bønderne umiddelbart nære verden. Alene at dømme ud fra de indholdsmæssige strategier er der ingen tvivl om, at det er et standssamfunds oplysning, vi har med at gøre – og at folket eller almuen konstrueres som kategori med særlige ønsker og især behov.

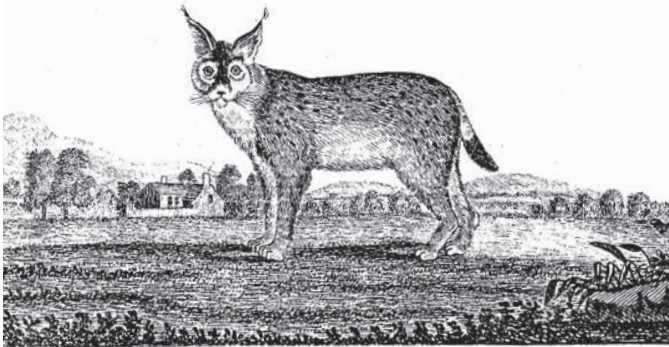
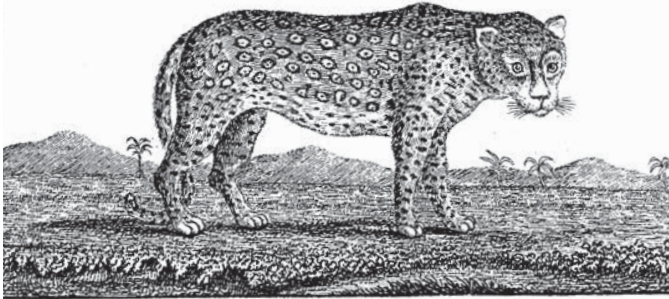
Oplysning: formning, disciplinering eller ødelæggelse af folkekulturen?

Sidste halvdel af 1700-tallet var som nævnt fuldt af bestræbelser på at udbrede viden til så store befolkningsgrupper som muligt – om jordbrug, håndværk, børneopdragelse, geografi og naturhistorie, sundhed, moral og religion. En stor del af den kulturvidenskabelige forskning i 1700-tallet har da også taget sig af de oplysnings-, opdragelses-, civilisations- eller disciplineringsbestræbelser, som kendetegnede århundredet, og som ikke blot havde til formål at ændre bondens (landbrugs)drift, men også hans forhold til den fysiske og sociale omverden, kroppen og selvet⁵. Ikke mindst har fokus været på, hvilke argumenter og bevæggrunde man kunne have haft derfor.

Nogle forskere har ligefrem set oplysningsbestræbelserne som et massivt og vellykket opdragelsesprojekt, hvorved den folkelige kultur skubbedes i baggrunden, og

Naturhistorien regnedes for ikke blot at have pædagogisk, men også underholdende værdi – for både voksne og børn. I K.L. Rabbe's bog til 'videlystne Børn' spiller illustrationerne en fremtrædende rolle; teksten er forklaring dertil, ofte krydret med gode historier fra alverden. Her er det leoparden, panteren og lossen, der er afbildet. Teksten til fortæller bl.a. om dyrenes udseende og kendetegn og lægger vægt på disse dyrs særlige dristighed.

eliten vandt en hegemonisk sejr. Med hensyn til naturhistorien er dette argumentet hos K. Thomas i hans klassiske værk *Man and the Natural World*, hvori han som en del af argumentationen ser fremvæksten af naturhistorien i løbet af 1700-tallet som

ødelæggende for almindelige menneskers syn på naturen, idet disses viden om den blev diskvalificeret og deres nomenklatur ugyldiggjordes – uden at Thomas dog beskriver denne proces i detaljer. Det er da også oplagt, at oplysningstiden arbejdede

mod magi og overtro (som tydeligt illustreret med Helmuths *Naturlære*) og for en standardisering af den naturhistoriske viden. Det skete bl.a. ved at søge at fremme et ensartet sprog (jf. Holtens tidligere citerede bemærkning om ”et bestemt, for læg og lærd forstaaeligt Sprog”), ligesom også veterinærerne P.C. Abildgaard og E. Viborg søgte at standardisere plantenavne med deres nydannede liste over danske systematiske betegnelser (Viborg 1793), som de håbede (i al fald blandt veterinæreleverne) kunne erstatte de eksisterende, mangetydige og upræcise, danske navne. Der er altså masser af bestræbelser på at ensrette folks viden og give dem rigtigere og mere gyldig viden. Når Rothe (1791) vil have ”de saa kaldede ulærde” til at betragte naturen og dermed nyde ”Livets sande Roeskab”, så véd han dog, at vejledere er nødvendige.

Bestræbelserne er altså reelle nok, men problemet i argumentationer som Thomas’ er en implicit tendens til at se folkekulturen, ikke blot som præget af magi, men også karakteriseret af urgamle, nedsunkne kulturlevn, en kultur eksisterende i et dikotomisk forhold til eliten og nærmest uberørt af denne. Dette forbliver dog på antydningens plan hos Thomas i modsætning til eksempelvis Axel A. Nielsens lille artikel ”Tid, natur og arbejde i bondens tilværelsesforståelse” (1983), hvor dikotomiseringen af folke- og elitekulturen gøres mere klar. Her argumenterer Nielsen med danske eksempler fra omkring år 1800 for, at der i kraft af overgangen fra en traditionel, naturbunden bondelivsform til en mere markedsorienteret handelsbondevirksomhed skete en overgang fra en cyklisk til en lineær tidsopfattelse med uret og kalenderen som vigtigste hjælpemidler, fra en naturbunden tilværelse til en mere rationel naturopfattelse. Den gamle bondekultur, som begyndte at gå til grunde omkring år

1800, fremstår således som en statisk, naturbunden kulturform – hvilket bringer minder om romantikkens forestilling om folket som særligt forbundet til natur og historie.

Konsekvensen af disse betragtningssmåder bliver en oppositionstænkning, som overser, at kultur er differentieret og i forandring. Tanken er endnu klarere at finde i den franske kulturhistoriker Robert Muchembleds bog om folke- og elitekulturen (1982). Her er de to størrelser netop bestemt som hinandens modsætninger. Muchembleds udgangspunkt er, at folkekulturen er en ren middelalderlig kreation, som endnu i 1500-tallet var levende, aktiv og dynamisk, forbundet til naturens rytmer, men også indspundet i magiske forestillinger; et sandt Atlantis, men at den fra 1600-tallet blev offer for elitens systematiske og aggressive undertrykkelse med kirkens embedsmænd, billeder og litteratur som effektive hjælpemidler. Folkekulturen omformedes i retning af kapitalisme, centralisme og absolutisme, og dens tilbageblevne levn blev til betydningsløs folkløse. Muchembled ser således folkekulturen i sin oprindelige tilstand som en relativt uberørt, lukket oprindelighed mere end som noget, der nødvendigvis må formes og tilpasses bestemte historiske situationer. Han overtager dermed så at sige Grimm-brødrenes syn på folkekulturen i en version af historien, som nærmer sig det konspirationsteoretiske⁶.

Allerede i 1959 opponerede dansk etnologis første professor, Axel Steensberg, imod at se den gamle bondekultur som opløst af 1700-tallets mange ændringer i form af økonomisk fremgang, pengeøkonomi, landboreformer og oplysningstid. Han medgiver, at ændringerne var grundlæggende, men afviser, at der skulle være tale om en opløsning: bønderne holdt jo

ikke op med at have en kultur; den ændredes blot over tid. Udtrykket 'den gamle bondekultur', der ellers har været så fast en bestanddel af dansk etnologi, ser han som udtryk for en bonderomantik, "som har magtstjålet danske historikere op til vore dage", fordi den implicerer en uholdbar forestilling om nogle urgamle og statiske traditioner. I virkeligheden er kultur foranderlig, og aldrig selvberørende eller i isolation.

Steensberg ramte dermed nok så centralt ned i tendensen i etnologi og andre kulturfag til at se det folkelige som noget særligt urgammelt, oprindeligt, uforanderligt og selvberørende – noget, der også implicerer et entydigt skel mellem folk og elite, hvor den eneste relation mellem dem er den langsomme nedsivning af højkulturens kulturelementer til folkekulturen⁷. Nyere etnologi har da også været optaget af at problematisere dette billede, bl.a. ved at se lokale livsformer og økonomier – også i det førmoderne – som bundet ind i regionale, interregionale og internationale økonomier – og dermed betinget af og betingelse for et verdensøkonomisk system. Egnsvariationerne i bøndernes driftsformer og hele økonomi – ja, tilmed måske selvforståelse – var ikke kun effekter af naturgeografiske forhold og kulturelle traditioner, men også af en placering i et verdensomspændende system, som for alvor gjorde forskellige og tilsyneladende adskilte kulturer *samtidige* og gensidigt betingede, selv langt tilbage i tiden. Også analyser af dagbogsskrivende bønder (som dog især lader de markeds- og fremtidsorienterede bønder komme til orde) i 16–1800-tallet har vist deres orientering mod og optagethed af de politiske begivenheder på større niveau⁸. Bønderne var altså tilsyneladende ikke så isolerede og fysisk og mentalt selvforsynende som tidligere ofte antaget. Interaktionen

mellem folk og elite kan således ikke længere ses som en passiv mekanik (som i begrebet 'nedsivning'), men involverer aktive tilegninger af kulturprodukter, som får forskellig betydning i forskellige kontekster (jf. Chartier 1984).

Meningen har her været at tale imod at se oplysningsbestræbelserne som en udradering af den (autentiske) folkelige kultur. Snarere end at udgå fra denne dikotomi af på forhånd eksisterende, stabile, relativt adskilte kategorier med fastdefinerede kendetegn, må litteraturen ses som medvirkende til at danne kategorierne: folk og elite, publikum og eksperter – som i så udpræget grad har levet videre i både videnskabshistorie og kulturhistorie. Litteraturen til menigmand – også når det gælder naturhistorien – siger således mere om forfatterens billede af folket end om den folkelige kultur selv. Men det kendetegner også oplysningen, at det er et standssamfunds oplysning. Det er en oplysning, der udgår fra *forskellen*, og dermed netop en ret fast forestilling om, hvad der udmærker almenen.

Spørgsmålet om, hvordan modtagerne læste, optog og brugte de naturhistoriske skrifter står tilbage. Litteraturen selv giver ikke megen viden derom, og andre oplysninger om det er sjældne.

Naturhistorie, der giver mening

I sine erindringer, nedfældet 1809, fortæller den sjællandske fæstebonde Søren Pedersen (f. 1776) om sin kærlighed til det at skrive og læse. Han beretter, at næsten ingen dag går hen, hvor han ikke læser – bl.a. udnytter han hvilepauser under hårdt arbejde, fx. tærskningen, til at læse i. Han fortæller om, hvordan han især har læst religiøse bøger, men også "stedse fundet stort behag i andre verslige videnskaber, som jeg flittigt har øvet mig udi". Bøgerne har han

lånt af den lokale præst og degn. Det har været bøger ”som ere tydelige og forståelige og som for det meste indeholder beskrivelser om naturlige ting, saasom natur læren, naturhistorien, den store almindelige verdens historie og nogle skønne eksempels bøger der paa det kraftigste opmuntrer til flittighed, sparsomelighed og sædelighed i mange maader m.f. dl. [med flere deslige] bøger, som har gjort det herligste indtryk hos mig, og nogle af disse slags bøger har ieg efterhaanden købt endeel af for egne penge og ieg vil efter haanden forskaffe mig fleere”⁹. Andre steder i optegnelserne fortæller han mere præcist om, hvilke emner han har interesseret sig for: geografi og ’landkortet’, naturlære og naturhistorie, astronomi, verdens- og fædrelandshistorie samt anvisninger på jord- og havebrug samt kvægavl.

Hvilke bøger der præcist er tale om, fremgår ikke¹⁰. Mulighederne er mange, ikke mindst med hensyn til naturlære og

naturhistorie. Med Søren Pedersens læseiver må man formode, at der har været tale om flere bøger om hvert emne. I naturlæren kunne det udmærket være bl.a. Helmuths bog til bekæmpelse af overtro – den blev i al fald anbefalet som passende til landalmuen af Landhusholdningsselskabet¹¹. Søren Pedersen virker nu ikke særlig optaget af overtroen eller dens bekæmpelse. Han kommenterer tilsyneladende ingen steder i sine erindringer hverken andres eller egen (modstand mod) overtroen – og måske er den belæste Søren Pedersen da heller ikke det meste oplagte objekt for en udgivelse som Helmuths. Også inden for naturhistorien var mulighederne mange. Når Søren Pedersen så gerne har villet have ”tydelige og forståelige” beskrivelser, kan det sagtens være, han kunne foretrække udgivelser som Büschings, som jo var til *dem, som enten kun vide lidt, eller slet intet af den [naturhistorien]*. Men der kunne også være tale om en række andre introduktioner til klassifika-

Naturhistorien kunne give forventninger om en mere harmonisk verden, ikke blot mellem samfundets stænder, men også dyrene imellem. Hos C.G. Raff bliver det næsten virkeliggørelsen af profetien om, at ”ulven skal bo sammen med lammet... , kalv og ungløve græsser sammen” (Esajas 11,6).

tionen af naturens riger og beskrivelser af naturens hensigtsmæssighed og sammenhæng.

Søren Pedersen skriver ikke i detaljer om, hvilke indtryk, erfaringer og forandringer læsningen har bibragt ham. Kun at han har fordybet sig flittigt i den og glædet sig over den. I forbindelse med nogle anvisninger til landbrugsdriften taler han således om, at han "samlede et temmelig tydeligt Begreb om dets rette Væsen og Sammenhæng, og som jeg maae sige skaffede mig i Førstningen mangen behagelig Time og har siden lettet mig min planmæssige Arbejdsgang meget"¹².

Vi får altså ikke megen besked om, hvordan han læste – men nok, at det giver mening for ham (eller at han i det mindste gerne ville give sine efterkommere det indtryk), både som nyttigt for landbrugsdriften og som noget glædesbetonet, som også moralsk har bevirket, at han er blevet "det menneske, jeg er" (Schousboe 1983:54). Om konsekvenserne for hans natursyn får vi kun lidet at vide, men Søren Pedersen beretter dog, at han i pauser i arbejdet især ynder at tale med andre om "naturen, som daglig viser sig saa skøn især for landmanden" – og om en og anden nyttig indretning af jordbruget¹³. Han frydes altså over naturens skønhed – især som den er forbundet med menneskets nytte af den – egentlig ganske i samklang med oplysningslitteraturen. Dette udbytte af læsningen synes således på den ene side ikke langt fra oplysernes visioner. På den anden side giver læsningen netop mening for Søren Pedersen, fordi han er i en ganske bestemt livssituation, hvor læsningen bl.a. hjælper ham til at forstå sig selv i forhold til andre i hans øjne, mindre oplyste, læsende og dermed mindre moralsk dannede bønder.

Noter

- 1 Bl.a. i: Allen 1994 og Dahl (1941: 134).
- 2 Her citeret fra Suhm o.fl. 1789.
- 3 Naturteologi: Ideen om naturen som den åbenbarede religion. Naturen kan dermed læses på omtrent samme måde som Skriften.
- 4 At det kunne være det sidste, der er på spil, tyder den rolle på, som arbejdssomhedstemaet spiller i den mere alment opdragende litteratur, fx. i C.G. Salzmanns pædagogiske romaner, hvor bøgerne til almuen i modsætning til dem til adel og borgerskab betoner vigtigheden af det konstante arbejde og den hensigtsmæssige brug af tiden. Dette er mere udførligt behandlet i: Mellemgaard 2001
- 5 Eksemplerne er legio, men af studier over danske forhold kan som nogle få nævnes N. Kayser Nielsen 1993, Henningsen 1993, Markussen 1995, Mellemgaard 1998, Damsholt 2000.
- 6 Jf. kritikken af Muchembled hos Brückner 1984 og Burke 1984.
- 7 Søger man dette eksemplificeret, kan nævnes J.S. Møller (1928, især s.1-45). Bemærk i øvrigt den selvfølgelighed, hvormed betegnelser som folketro, folkemedicin, folkelig videnskab osv. har været anvendt.
- 8 Fx. hos Damsholt 2000 og Bjørn Poulsen 1994.
- 9 Cit fra Karen Schousboe 1983:53. De "skønne eksempels bøger" kunne være nogle af pædagogen C.G. Salzmanns romaner, som også Landhusholdningsselskabet anbefalede (jf. note 11) (se også Mellemgaard 2001)
- 10 Heller ikke af Søren Pedersens skifte. (Landsarkivet for Sjælland nr., Sorø Akademiens Gods, Baroniet Holbergs gods i Sæbygods Amt 1831-44.)
- 11 Fortegnelse over Skrifter passende for den dansk-norske Landalmue. Udgiven af det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab. Kbh. 1807.
- 12 Søren Pedersens lommebog (uden titel) s. 28.
- 13 cit. fra Karen Schousboe, s. 61. Søren Pedersens fremhævning.

Litteratur

- Abildgaard, P.C. 1789. *Indbydelse til et Selskab og en National Stiftelses Oprettelse for Naturhistorien især Fædrenelandets*. Kbh.
- Allen, David Elliston 1994. *The Naturalist in Britain*. Princeton University Press, New Jersey. Udkom første gang i 1976.
- Brückner, Wolfgang 1984. "Popular Culture. Konstrukt, Interpretament, Realität". I:

- Ethnologia Europaea* XIV. s. 14-24.
- Burke, Peter 1978. *Popular Culture in Early Modern Europe*. Temple Smith, London.
- Burke, Peter 1984. "Popular Culture between History and Ethnology". I: *Ethnologia Europaea* XIV. s. 5-13.
- Büsching, A.F. 1779 *Underviisning i Natur-Historien for dem, som enten kun vide lidt, eller slet intet af den*. Kbh.
- Bärens, J. 1798. *Vejledning til at kjende Gud ved at betragte Naturen. For børn*. Kbh.
- Chartier, Roger 1984. "Culture as Appropriation: Popular cultural uses in early modern France". I: *Understanding Popular Culture*. Red. af S.L. Kaplan. Mouton Publishers, Berlin/N.Y./Amsterdam.
- Dahl, Svend 1941. *Den danske Plante- og Dyreverdens Udforskning*. Udvalget for Folkeoplysningens Fremme, Kbh.
- Damsholt, Tine 2000. *Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet*. Museum Tusculanums Forlag, Kbh.
- Drouin, Jean-Marc og Bernadette Bensaude-Vincent 1997. "Nature for the People". I: *Cultures of Natural History*. Red. af N. Jardine, J.A. Secord og E.C. Spary. Cambridge U.P. Cambridge.
- Ekkard, Fredrik 1795. *Haandbog over almeennyttig Naturkundskab, saavel til daglig Brug for Kundskabs-Elskere, som for Ungdoms-Lærere*. Kbh.
- Garboe, Axel 1959. *Geologiens Historie i Danmark*. Bd 1. C.A. Reitzels forlag, Kbh.
- Hammer, Christopher 1794. "Bekjendtgørelse og Underretning om Norsk Naturalkammer og om en Naturkunstner for at tillave Naturting af alle tre Naturriger til Naturkammeres og Naturskabes Indretning". I: *Minerva*, Oct.
- Helmuth, J. H. 1796. *Naturlære for menig Mand og den opvoksende Ungdom*. Kbh.
- Henningsen, Peter 1993. *Niels Jul og almuens på Tåsinge. 1714-66. Elitekultur og folkekultur i det 18. århundrede*. Tåsinge Museumslaugs Forlag.
- Holten, H.S. 1800. *Danmarks og Norges Fauna eller Dyrhistorie*. Kbh.
- Larsen, Joakim 1984. *Bidrag til Den danske Skoles historie. bd. 2. 1784-1818*. Udg. af Chresten Kruchov, K. Larsen, G. Persson. Unge pædagoger, Kbh. Fotografisk genoptryk af udgaven fra 1893.
- Latour, Bruno 1987. *Science in Action*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Markussen, Ingrid 1995. *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske ideer bag fremveksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*. Odense Universitetsforlag.
- Mellemgaard, Signe 1998. *Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*. Museum Tusculanums Forlag, Kbh.
- Mellemgaard, Signe 2001. "Natur og unatur, oplysning og opdragelse i C.G. Salzmanns roman Carl von Carlsberg". I: *Folk og Kultur* s. 89-104.
- Muchembled, Robert 1982. *Kultur des Volks – Kultur der Eliten*. Klett-Cotta, Stuttgart. Udkom første gang 1978.
- Møller, J.S. 1928. *Fester og Højtider*, bd. 1. Haase og Søn, Holbæk
- Nielsen, Axel Agesen 1983. "Tid, natur og arbejde i bondens tilværelsesforståelse". I: *Staten og civilisationen*. Red. af Th. Bloch Ravn, Den Jyske Historikers skriftrække.
- Nielsen, Niels Kayser 1993. *Krop og Oplysning. Om kropskultur i Danmark 1780-1900*. Odense Universitetsforlag.
- Om Regnskabsvæsenet og Bestyrelsen i Naturhistorie-Selskabet*. 1790, 1791, 1793-98.

- Poulsen, Bjørn 1994. "Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden. En læsning af to bondedagbøger." *Fortid og nutid* (3) Oktober, s. 227-243.
- Rahbek, K.L. (overs.) 1800 *Naturvennen, afvekslende og interessante Forestillinger af den skildrede Verden for videlystne Børn*. Kbh.
- Raff, Georg Christian 1784. *Naturhistorie for Børn*. Kbh.
- Rothe, Tyge 1791. *Naturen betragtet efter Bonnets Maade*. Kbh.
- Schousboe, Karen (udg.) 1983. En fæstebondens liv. *Erindringer og optegnelser af gård-fæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg*. Landbohistorisk Selskab, Odense.
- Steensberg, Axel 1961. "De sidste århundreders ændringer i den danske bondekultur. Årsager og forløb". I: *Den gamla bondkulturens upplösning. Föredag och diskussioner vid fjortonde nordiska folklivs- och folkminnesforskarmötet i Åbo 1959*. Åbo.
- Suhm, P.F. o.fl.s kommentarer I: P.C. Abildgaard 1789. *Indbydelse til et Selskab og en National Stiftelses Oprettelse for Naturhistorien især Fædrenelandets*. Kbh.
- Suhm, P.F. 1790. "Fortale". I: *Skrivter af Naturhistorie-Selskabet*, bd. 1.
- Thomas, Keith 1983. *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England 1500-1800*. Penguin Books, London.
- Viborg, Erik 1793. *Forsøg til systematiske danske Navne af indenlandske Planter*. Kbh. (med fortale af P.C. Abildgaard).

Utrykte kilder

- (A.B. Rothe v. år:) Det kongelige Biblioteks Håndskriftsamling, Ny kgl. Samling, fol 768C: Rothe, A.B: (skitse til en historisk skildring af Naturhistorie-Selskabet uden titel).
- Søren Pedersen (Havrebjerg) (1809): Lommebog uden titel. Findes i kopi på Institut for Arkæologi og Etnologi ved Københavns Universitet.